

Кам'янець – Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра Всесвітньої історії

ДИПЛОМНА РОБОТА МАГІСТРА

з теми **«АРМІЯ ТА ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО КРИМСЬКОГО**

ХАНАТУ (кінець XV- 60-ті р. XVII СТ)»

Виконала: студентка магістратури

Ist Ab1-M16 групи

Спеціальності 032 Історія та

Археологія

за освітньою програмою Історія

Дмитрук Анастасія Михайлівна

Керівник:

Степанков В.С., доктор історичних

наук, професор, завідувач кафедри

всесвітньої історії, академік УАІН

Рецензент:

Кам'янець - Подільський

2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	7
1.1 Стан наукової розробки проблеми.....	7
1.2 Джерельна база дослідження	20
1.3. Методологічні засади дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. Кримське військо: особливості формування.....	30
2.1. Склад та організаційна структура кримських підрозділів.....	30
2.2. Особливості управління кримськотатарським військом.....	35
2.3. Військова амуніція та озброєння	41
2.4. Артилерія ханату.....	51
РОЗДІЛ 3 Розвиток військового мистецтва кінець XV- 60-ті р. XVII ст.....	58
3.1. Тактика і стратегія ведення бою кіннотою.....	58
3.2. Оперативно – тактичні дії піхоти.....	73
3.3. Тактична розвідка.....	85
ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	96

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні в Україні є великий запит на будь-яку інформацію про Крим і кримських татар, тим паче, про такі маловідомі сторінки як військова історія кримськотатарської держави. Дана робота присвячена вивченню кримськотатарської армії у кінці XV- 60-х р. XVII ст.

В дослідженні акцентовано увагу на тому, що розвиток військової справи кримських татар кінця XV-60-х р. XVII ст. визначалося складом і системою організації армії і відносною нерозвиненістю власних збройновиробничих центрів, що спричинило істотний вплив на комплекс озброєння і тактику ведення бою. Велике значення мав і той факт, що Кримський ханат перебував в стані перманентної конфронтації зі своїми осілими сусідами. Варто пам'ятати, що в цей час проходила «Порохова революція», завдяки чому швидко зростав військовий потенціал осілих землеробських держав. Для того, щоб ефективно протистояти численному, добре озброєному і організованому противнику, степові правителі повинні були трансформувати власні збройні сили відповідно до нових військово-політичних реалій регіону. Так, починаючи з кінця XV ст. сильна військова потуга, гнучка зовнішньополітична діяльність та міцний союзницький вектор давали змогу кримцям залишатися впливовим гравцем впродовж десятків років. Проте, послаблення ханської влади, незавершеність реформ та непослідовність дій щодо союзників призвели до того, що у XVIII ст. Кримський ханат втрачає свою незалежність і стає частиною Російської імперії. Остання ж була ласа до території ханату. Як бачимо анексія Криму у 2014 році цьому підтвердження.

Зазначу, що на сьогодні в українській історіографії не існує цілісного дослідження щодо військової справи Кримського ханату, що в комплексі могло показати особливості та потенціал військової сили кримськотатарської армії в кінці XV- 60-х р. XVII ст.

Об'єктом дослідження є мілітарна історія Кримського ханату кінця XV-60-ті роки XVII ст.

Предметом дослідження є армія та військове мистецтво кримських татар кінця XV-60-ті роки XVII ст.

Хронологічні межі дослідження зумовлені важливими змінами в комплексі озброєння і тактики кримських татар. Так, нижня межа дослідження виокремлена початком поширення в діючих військах Кримського ханату вогнепальної зброї. Верхня межа зумовлена останніми значними військовими реформами Мухаммед-Гірая в 60-х рр. XVII ст., що в подальшому зробили вагомий вплив на військове мистецтво кримських татар.

Географічні межі дослідження визначаються територією Кримського ханату кінця XV- 60-х р. XVII ст. та територією його сусідів, а саме Української держави, Московського царства, Речі Посполитої та Османської імперії.

Мета роботи полягає у виокремленні характерних оперативно-тактичних особливостей військової справи кримських татар кінця XV- 60-тих XVII ст.

Для досягнення мети слід розв'язати наступні **завдання**:

1. Висвітлити базові фактори кримськотатарської військової практики даного періоду;
2. Охарактеризувати збройний комплекс ближнього і дальнього бою аскерів;
3. Визначити вразливі сторони легкої кримської кінноти;
4. Розкрити вплив вогнепальної зброї та артилерії на військову потугу Криму;
5. Охарактеризувати основні та допоміжні тактичні прийоми кінноти;
6. Окреслити оперативно-тактичні прийоми в піших порядках;
7. Визначити особливості управління військами в ході воєнних кампаній;
8. З'ясувати ефективність тактичних дій кримських татар на полі бою;
9. Виокремити основні етапи формування і розвитку кримськотатарської військової традиції.

Елементи наукової новизни визначаються постановкою і розробкою складної та малодослідженої теми. Вони полягають в тому, що:

- здійснено комплексний аналіз доробку науковців у вивченні мілітарної історії Кримського Ханату;
- з'ясовано спільні і відмінні риси військового мистецтва кочових і осіло-землеробських держав регіону кінця XV-60-ті XVIIст.;
- з'ясовано сильні та вразливі сторони кримськотатарської армії;

- розглянуто мілітарну історію ханату в контексті розвитку світової історії.

Практичне значення – дана робота може стати у нагоді при підготовці до семінарських занять, різних олімпіад з історії України, допомогти у висвітленні історії кримськотатарського народу та їх діяльності, підготовки рефератів і доповідей для студентської наукової конференції.

Апробація результатів дослідження. Основні результати були представлені на науково-практичних конференціях студентів та магістрантів КПНУ ім. І.Огієнка. Так, 2014 року була презентована доповідь на тему «Участь кримських татар у воєнних кампаніях 1648 року у битвах на р. Жовті Води та під Корсунем».

У 2016 році відбулася науково-практична конференція студентів та магістрантів, результатом якої була доповідь, а пізніше стаття на тему «Розквіт кримськотатарської кінноти XV-I пол. XVII століття».

У 2017 році вийшла стаття презентована на Першій Всеукраїнській науковій конференції з історії України для студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання» на тему «Кримськотатарське військо за джерелами мандрівників XV-XVIIIст».

Цього ж року було представлено на науково-практичній конференції студентів та магістрантів КПНУ ім. І.Огієнка статтю на тему «Військовий потенціал Кримського ханства на середину XVII століття».

В жовтня 2017 року в рамках міжнародного круглого столу на тему «Османська імперія, Україна та Крим у східноєвропейській геополітиці», була представлена доповідь на тему «Особливості управління кримськотатарським військом XVI – XVIIст», що відповідно вміщена в збірнику наукових праць «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи №6».

Публікації.

1. Дмитрук А. Участь кримських татар у воєнних кампаніях 1648 року під проводом Богдана Хмельницького на р. Жовті Води та під Корсунем/А. Дмитрук// Наукові праці студентів і магістрантів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.-Кам'янець-Подільський:

- Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014.-
Вип.11.- С.31-34.
2. Дмитрук А. Розквіт кримськотатарської кінноти XV-I пол. XVII століття/А.Дмитрук// Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. - Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. – Вип.10. -С.67-69
  3. Дмитрук А. Кримськотатарське військо за джерелами мандрівників XV-XVIIIст/А.Дмитрук//Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання».- Одеса, 2017.- Вип.2.- С.38-46
  4. Дмитрук А. Особливості управління кримськотатарським військом XVI – XVIIст./А.Дмитрук//Проблеми історії країн ЦСЄ: збірник наукових праць.- Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017.-Вип.6.-С.98-104
  5. Дмитрук А. Військовий потенціал Кримського ханства на середину XVII століття/А.Дмитрук//Наукові праці студентів та магістрантів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип.14. – С.37-42

Структура роботи – робота складається із вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1863. - Т.4.-276 с.; 1875. - Т.8. – 278 с.; 1889. - Т. 14. – 902 с.; 1892. - Т.15. -462с.
2. Акчокракли О. Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648-1649/ О. Акчокракли // Східний світ. - 1930. - № 12. – С.12 - 17
3. Асколи Э.-Д. Описание Черного моря и Татарии: составил доминиканец, префект Кафы, Татарии в 15 т./Э.Д. Асколи. - СПб., 1861.-Т.3. – 231с.; 1875.-Т.8. -304 с.
4. Боплан Г. Л. Опис України/ Г. Л. де Боплан. - К., 1990. - 423 с.
5. Броневский М. Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1867. - Т. 6.
6. Виженер Б. де. Описание Польского королевства // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси/де.Б. Вижинер. - Киев, 1890. – С.38-58
7. Вельяминов-Зернов, В.В. Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные, по распоряжению Императорской академии наук, из Московского главного архива Министерства иностранных дел / Издал В.В. Вельяминов-Зернов. - СПб. : тип. Имп. АН, 1864. - 941с.
8. Гваньїні О. Хроніка про татарську землю /О. Гваньїні. – Запоріжжя: Тандем, 2000. – 137 с.
9. Герберштейн С. Записки о московитских делах // Россия XVI в. Воспоминания иностранцев/С.Герберштейн. - Смоленск: Русич, 2003. – С.26- 151
- 10.Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) /Упорядники Іван Крип'якевич та Іван Бутич. - К., 1961.- 365 с.
- 11.Зайончковский А. «Летопись Кипчакской степи» («Теварих-и Дешт-и Кипчак») как источник по истории Крыма/А.Зайончковский// Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - Т. II. - М., 1969. – С.51-62

12. Ислам: Энциклопедический словарь. - М., 1991. – 196 с.
13. Kołodziejczyk Dariusz The Crimean Khanate and Poland-Lithuania : international diplomacy on the European periphery (15th-18th century) : a study of peace treaties followed by annotated documents Leiden/ Dariusz Kołodziejczyk. - Boston : Brill, 2011.
14. Контарини А. Путешествие Амвросия Контарини посла светлейшей Венецианской республики к знаменитому персидскому государю Узун-Гассану совершенное в 1473 г. // Библиотека иностранных писателей о России XV-XVI в. - СПб., 1836.
15. Лашков Ф. Исторический очерк Крымско-татарского землевладения/Ф.Лашков// Известия Таврической ученой архивной комиссии, 1894. - № 21
16. Литвин М. Про звичаї татар, литовців та московитів / Михалон Литвин. - М.: Максим, 1976. – 287с.
17. Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях/ М. Меховский . - М-Л.: АН СССР, 1936. – 288 с.
18. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр./ Ю.Мицик. - Д.: Дніпро, 1996. - Том 1. - 262 с.
19. Мицик Ю. А. Кілька документів до історії України та Кримського ханства ХУП-початку XVIII ст. /Ю.А.Мицик// Україна в минулому. - К.; Львів, 1996. - Вип. VIII. - С . 205-214
20. Наїма Мустафа Ефенді. Історія Наїми/ Мустафа Наїма Ефенді. - Стамбул, 1863. - Т. IV. - 278 с.
21. Остапчук В. Хроника Реммаля Ходжи «История Сагиб Герей хана» как источник по крымскотатарским похода/В.Остапчук // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). - Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2001. - с. 391-422.
22. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1845. Т.1; 1846. Т.2; 1852. Т.3.
23. Риза Сейид-Мухаммед Семь планет в известиях о царях татарских/ Сейид-Мухаммед Риза. – Казань, 1832. – 344 с.

24. Сенаї Хаджи Мехмед Кырымлы. Книга походов/ Хаджи Мехмед Кырымлы Сенаї. - Симферополь: Крымучпедгиз. - 1998. – 154 с.
25. Тотт Ф. де. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г./ Ф.Тотт. М., 1989. - 198 с.
26. Тунманн Крымское ханство/ Тунманн. – Сф.: ГИЗ Крымской АССР, 1936 г. –104 с.
27. Туранли, Ферхад. Тюркські джерела до історії України/ Ферхад Туранли. - К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. - К.: 2010. – 368 с.
28. Фаизов С.Ф. Послание хана Мухаммед-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г./С.Ф. Фаизов // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 183-189
29. Флетчер Д. О государстве русском. Проезжая по Московии. - М., 1991.
30. Халим Гирай султан. Розовый куст ханов или история Крыма / Халим Гирай султан. - Симферополь: Доля, 2004. – 131с.
31. Челеби Е. Книга путешествий: походы с татарами и путешествие по Крыму (1641 – 1667 гг.)/Е.Челеби. – Сф.: Таврия, 1996. – 240 с.
32. Шевалье П. Історія війни козаків проти Польщі/ П.Шевальє. - К., 1960. – 149 с.
33. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії/ Ж.-Б. Шерер. - К., 1994. – 89 с.

Монографії, статті та посібники

34. Абдала Гульнара Військова справа кримських татар/ Гульнара Абдала //Qasevet.- № 37, 2010. - С.81 - 87
35. Абдала Гюльнара Битва під Зборовом/ Гюльнара Абдала // Qasevet. -№ 37, 2010.- С.51- 59
36. Акчокракли О. Татарські тамги в Криму/О. Акчокракли.- Сімферополь, 1927
37. Андреев А. Р. История Крыма: краткое описание прошлого Крымского полуострова/А.Р. Андреева. - М., 1997. – 201 с.

38. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. - К: Дніпро, 1991. - 238 с.
39. Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие/Є.Г. Аствацатурян. - СПб, 2002.
40. Афанасьев И. Крымские войны. 22 века боев на рубеже цивилизаций /И. Афанасьев. – М. : ЛитагентРидеро, 2016
41. Бабулин И.Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 года/И.Б. Бабулин. - М., 2009.
42. Бобров Л.А. «Воронья стая» над Крымом. Татарско-калмыцкое противоборство в степях Северного Причерноморья (сентябрь 1661-январь 1663 гг.) /Л.А.Бобров // Средневековые тюрко-татарские государства. - Казань, - 2014. - № 6.
43. Бобров Л.А. К вопросу об истоках конного копейного боя российских казаков второй половины XVII – первой половины XIX вв. /Л.А.Бобров // Parabellum novum: Военно–исторический журнал. - 2014. - № 2.
44. Бобров Л.А. Казахская тактика ведения боя в конном строю в конце XV- XVI вв. /Л.А.Бобров // Война и оружие. Новые исследования и материалы. - СПб., 2013. - Ч. I.
45. Бобров Л.А. Калмыцкая конница в Русско-Польской войне 1654-1667 гг.: вооружение, тактика, военная стратегия /Л.А.Бобров // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. (Матеріали першої Української міжнародної зброєведчої науково-практичної конференції).- Київ, 2014.
46. Бобров Л.А. Комплекс вооружения крымских татар ногаев конца XV-XVII вв. по материалам письменных и изобразительных источников /Л.А.Бобров // Parabellum novum: Военно-исторический журнал. - 2016.
47. Бобров Л.А. Тяжеловооруженная конница номадов Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего средневековья и Нового времени (XV – первая половина XVIII в.)/Л. А. Бобров // Para Bellum. – 2007. -№ 27. – С.34-45
48. Бобров Л.А. О путях «вестернизации» азиатского доспеха в Позднем Средневековье и в Новое время (XV–XVIII вв.). /Л.А.Бобров // Вестник НГУ. Сер.: История, филология. - 2003а. - Т. 2. - Вып. 3: Археология и этнография. - С. 79-88.

49. Бобров Л.А. «...И против них не ставали они нигде и биться с ними не умеют». Оружейный и военно-тактический аспект калмыцко-ногайских и калмыцко-татарских войн первой половины-середины XVII в. /Л.А.Бобров // «Золотоордынская цивилизация». - Казань, 2015. - № 8. - С. 357-378.
50. Бобров Л.А. Тактический прием "тулгана" в военном искусстве монголов XIII в. /Л.А.Бобров// Былые годы. - 2015. - № 4.
51. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року/В.Брехуненко. - К.: Темпора. 2013, - 116 с
52. Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах/В.Е.Возгрин. – Т. I. – 3-е издание. – Симферополь: Тезис, 2013. – 872с.
53. Гайворонский О. Повелители двух материков. Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды/О.Гайворонский. - Киев, Бахчисарай, 2007. - Т. I.
54. Галенко О.І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) /О.І.Галенко // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 208-263
55. Гізер С.М. Кочове населення Буджацького степу у XVI – XVIII ст./С.М.Гізер // Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. - Херсон, 1997. - С.23 - 30
56. Горелик М.В. Армии монголо-татар X-XIV вв. Воинское искусство, снаряжение, оружие/М.В.Горелик. -М., 2002.
57. Грибовський В.В. Ногайські орди в системі державного управління Кримського ханства/В.В. Грибовський // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем, 1999. – Вип. VII. – С.44-48.
58. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. /М.Грушевський. - К.: Наукова думка, 1996. - Т.9. - Кн.1.: Роки 1650-1654. - 880 с.
59. Гусев В. Лошади. История лошадей / В. Гусев // Факт и компромат. - № 1 (561). - 2014 . - С.6 – 12

60. Дашкевич Я.Р Козацтво на Великому кордоні/Я.Дашкевич // Укр. іст. журн. - 1990. - № 12. - С.14-18
61. Дмитриев С.В. Крымское ханство в военном отношении (XVI–XVIII вв.)/ С.В. Дмитриев// Тюркологический сборник Россия и тюркский мир. - М.: Восточная литература, 2003. – С.26 – 36
62. Домановский А.Н. Загадки истории. Крымское ханство/ А. Н. Домановский. - Харьков: Фолио, 2017. – 378 с.
63. Зайцев И. Крымские ханы: портреты и сюжеты /И.Зайцев// Весна. – М., 2003. – С.41-49
64. Зайцев И.В. Крымская историографическая традиция XV-XIX ст.: пути развития: рукописи, тексты и источники/И.В. Зайцев.- М., 2009. – 179 с.
65. История военного дела в Польше: Избранные вопросы. - Варшава, 1970. – 342 с.
66. Иналджик Галіль. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400- 1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії/Галіль Иналджик// Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 116-129.
67. Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI-XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов)/С.А. Ищенко// Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. - Ростов-на-Дону: Ростовского университета, 1989. – С.35 - 42
68. Кожевников Е.В. Отечественное коневодство: история, современность, проблемы/ Е.В.Кожевников, Д.Я.Гуревич. - М.:Агропромиздат, 1990. – 211 с.
69. Костомаров М. Богдан Хмельницкий/ М.Костомаров. - СПб., 1884. - Т.1-3.
70. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. — 456 с.
71. Кримський А. Історія Туреччини/А. Кримський. – Київ-Львів: Олір, 1996. – 288 с.

72. Курбатов О.А. Очерки развития тактики русской конницы «сотенной службы» с середины XVI в. до середины XVII в. / О.А. Курбатов // Военная археология. - М., 2011. - Вып. №2.
73. Кушкумбаев А.К. Монгольская тактика ведения степного боя // Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи Средневековья и Нового времени. - Астана, 2013.
74. Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря / Авт. кол.: О. Бачинська, Т. Вінцовський, В. Грибовський, Н. Діанова, А. Домановський, М. Майоров, В. Маслійчук, Б. Черкас, О. Шишко; Упоряд. К. Галушко. - Харків: КСД, 2016. - 352 с.
75. Моисеев М.В. Степные войны от Угры до ногайского погрома Крыма (1480 – 1522 гг.) / М.В. Моисеев // История военного дела: исследования и источники. - 2015. - Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480-2015. - Ч. I. - С. 160
76. Николле Д. Янычары / Д. Николле. - СПб, 2003.
77. Некрасов А.М. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV–XVI веках / А.М. Некрасов // Отечественная история. – 1999. - № 2. – С. 15-19
78. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке / А. А. Новосельский. - М, 1948. – 213 с.
79. Пенской В.В. «Царь крымский пришел ко берегу Оки-реки с великою похвалою и с множеством вчинства своего». Стояние на Оке в 1541 г. / В.В. Пенской // Военно-исторический журнал. - 2011. - № 12.
80. Пенской В.В. Великая огнестрельная революция / В.В. Пенской. - М., 2010.
81. Пенской В.В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. / В.В. Пенской // Восток (Oriens). - 2010. - № 2.
82. Пенской В.В. Сражение при Молодях 28 июля - 3 августа 1572 г. / В.В. Пенской // История военного дела: исследования и источники. - 2012. - Т. II. - С. 127-236.
83. Пенской В.В. Сражение при Судьбищах 3-4 июля 1555 г. – эпизод русско-крымского противостояния / В.В. Пенской // Научные ведомости. - 2009. - № 7 (62).
84. Прицак Омелян. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною / О. Прицак // УАЩ. - Вип. 2. - К., 1993. - Т. 5. - С. 177-191.

- 85.Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в/Г.А.Санин. - М., 1987. - 283 с.
- 86.Сейдалиев Э.И. Военное дело кочевников Северного Причерноморья в IX–XIII вв. и Крымского ханства: сравнительный анализ на основании письменных источников/ Э.И. Сейдалиев //Золотоордынская цивилизация. - Казань, 2015. - № 8.
- 87.Сергійчук В. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII століття: Автореф. дис. д-ра іст наук./ В.Сергійчук. - К., 1991. – 26 с.
- 88.Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты/В.Д.Смирнов. - Т. I. - М.: Рубежи XXI, 2005. - 506с.
- 89.Смолій В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет/ В.Смолій В.Степанков. - К.: Знання, 1995. - 610 с.
- 90.Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого 1648 – 1657 рр./В.Степанков. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 264 с.
- 91.Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр./І.Стороженко. - Дніпропетровськ, 1996. - 320 с.
- 92.Трепавлов В.В. «Орда самовольная»: кочевая империя ногаев XV-XVII вв/В.В.Трепавлов. - М., 2013.
- 93.Усеинов Т.Б. Къырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девири/Т.Б. Усеинов. - Симферополь, 1999
- 94.Федорук Я. Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р./Я.Федорук //Український історичний журнал. – К., 2010. – № 5. – С. 36–49
- 95.Хабибуллин А.Н. К вопросу о типологии оборонительных сооружений Крымского ханства XV–XVIII вв. /А.Н.Хабибуллин// Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 1. — Казань, 2009
- 96.Хантингтон С. Столкновение цивилизаций/С.Хантингтон. - М.: АСТ, 2003. – 242 с.

- 97.Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар/Ф.Хартахай// Вестник Европы. - СПб., 1866. – С.23-35
- 98.Храпунов, И.Н. Древняя история Крыма/ И.Н Храпунов. – Симферополь: Сонат, 2003. – 192 с.
- 99.Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого Средневековья/Ю.С.Худяков. - Новосибирск, 1997.
- 100.Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. вид. 2-ге доопр. / Т. В. Чухліб. - К.: Арістей, 2005. - 640 с.
- 101.Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500 - 1700-х років/ Т.Чухліб. - К., 2017.- 278 с.
- 102.Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 томах/Д.І.Яворницький. – Т. 3. – К.:Наукова думка, 1991. – 560 с.
- 103.Abrachamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651)/ Z. Abrachamowicz // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1990. – Vol. XIV. – №1-2. – P.137-138.
- 104.Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. - Cambridge, 1994
- 105.Fisher A.W. The Crimean Tatars/ A.W. Fisher .- Stanford, 1978
- 106.Inalcik H. Power relationship between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in Titulature/ H. Inalcik. - В кн.: Passe turco-tatar present sovietique: Études offertes á alexandre Bennigsen. - Paris, 1986
- 107.Inalcik H. The Servile Labor in the Ottoman Empire/ H. Inalcik - В кн.: The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern. New York, 1979
- 108.Inalcik H. Yeni vesikalara göre Kirim Hanliginin OsmanlıR tâbiliğine girmesi ve ahidname meselesi/ H. Inalcik //Belleten, 1944. - № 30
- 109.Kortepeter C. Max Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus/ C. Max Kortepeter.- New York University Press, 1972.- 278 с.
- 110.Manz B.F. The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532/ B.F. Manz //Harvard Ukrainian Studies, 1978, vol. 2, N 2, September

111. Williams B.G. The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation/ B.G. Williams. - Leiden, 2001
112. Williams B.G. The Sultans Raiders. The Military Role of the Crimean Tatars in the Ottoman Empire/ B.G. Williams. - Washington, 2013.